

The Evolution of Ghadir Festival in the Fatimid Era of Egypt

Sayyid Naser Musavi¹ Mohammad Ali Chelongar²
Shokuh al.Sadat A'arabi Hashemi³

Received: 01/06/2019

Accepted: 18/02/2020

Abstract

People in the Fatimid era (910-1172) paid serious attention to holding different religious and ethnic ceremonies since their arrival in Egypt (973). Among the ceremonies, the Shia rituals especially Ghadir Festival and Ashura Mourning Ceremony had been especially important due to the deep relationship with identity of Shia Fatimid Government and its claimed legitimacy against Abbasid. According to the reports of resources, Ghadir Festival was held annually in Fatimid Egypt. Competition with Abbasid formal Sunnism, strengthening the Fatimid Shia Identity and legitimacy of Islam'illian government as well as the efforts made to change the behavior of Egyptians as an introduction for changing their value and belief structure, were all the reasons to consider holding Ghadir Festival and its continuity to organize as important. This festival has not always been the same in terms of grandeur, magnificence and expansion during the mentioned two centuries, and it has undergone significant changes and developments many times in accordance with the cultural policy of the Fatimid government. What are the developments of this celebration and what are the characteristics of each stage are the main questions of this study that will be examined through an analytical descriptive method and with a historical approach. The findings of this study show that the ceremony was initially simple and extensive; but after the establishment of the Fatimid government in Egypt, it underwent great changes. As most researchers have reported this important and glorious celebration that took place over a decade as well as carnivals of joy with Shiite symbols. Organizing the great Moukeb of Imam-Caliph Fatemi during this period, while giving joy to the celebration of Ghadir, was very effective in spreading Shiite culture. In the last period of the Fatimid government, due to the cost of this Moukeb, the celebration of Ghadir was limited to the inside of the palace and was held in a simple and one-day manner.

Keywords

Ghadir Khom, Fatimid, legitimacy, cultural policy, sociability.

1. PhD student in history of Islam, Department of history, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iransnmusavi962@gmail.com
2. Visiting professor of department of history, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. (Author in charge). m.chelongar@yahoo.com
3. Assistant professor, department of history, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Shokouharabi@gmail.com

تطور جشنواره غدیر در دوره فاطمیان مصر

سیدناصر موسوی^۱ محمدعلی چلونگر^۲ شکوه السادات اعرابی هاشمی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۳/۱۱

چکیده

فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ق) از همان سال ورود به مصر ۳۶۲ق به برگزاری آیین‌های مختلف دینی و قومی توجه جدی داشتند. در این میان آیین‌های شیعی به‌ویژه جشنواره غدیر و سوگواره عاشورا به جهت ارتباط وثیق با هویت دولت شیعی فاطمیان و مشروعیت مورد ادعای این دولت در مقابل عباسیان، اهمیت ویژه یافت. مطابق گزارش‌های منابع، جشنواره عید غدیر همه‌ساله در مصر فاطمی برگزار می‌شد. رقابت با تسنن رسمی عباسیان، تقویت هویت شیعی فاطمیان و مشروعیت دولت اسماعیلیان و نیز تلاش در جهت تغییر رفتار مصریان به‌عنوان مقدمه تغییر ساختار ارزشی و اعتقادی ایشان، موجب اهمیت‌دادن به برپاداشت غدیریه و استمرار برپایی جشن غدیر گردید. این جشنواره همواره از جهت عظمت، ابهت و گستردگی در طول دو قرن مذکور یکسان نبود و بارها متناسب با سیاست فرهنگی دولت فاطمیان دچار تغییرات و تحولات قابل توجهی شد. اینکه این جشن چه تحولاتی به خود دید و هر مرحله چه ویژگی‌هایی داشت، اصلی‌ترین سؤال این تحقیق است که با روش توصیفی تحلیلی و با رویکرد تاریخی بررسی خواهد شد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد این مراسم در ابتدا ساده و گسترده بود؛ ولی پس از تثبیت دولت فاطمی در مصر تحولات عظیمی را از سر گذراند. چنان‌که عمده محققان این جشن مهم و باشکوه را که در طول یک دهه برپا می‌شد و کارناوال‌های شادی همراه با نمادهای شیعی را گزارش کرده‌اند. راه اندازی موبک عظیم امام - خلیفه فاطمی در این دوره ضمن شادی‌بخشی به جشن غدیر، در اشاعه فرهنگ شیعی بسیار مؤثر بود. به دلیل هزینه‌بر بودن این موبک، در دوره پایانی دولت فاطمیان این جشن محدود به داخل قصر و به صورت ساده و یک‌روزه برگزار می‌شد.

کلیدواژه‌ها

غدیر خم، فاطمیان، مشروعیت، سیاست فرهنگی، جامعه‌پذیری.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.
 snmusavi962@gmail.com

۲. استاد مدعو گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسئول) chelongar@yahoo.com

۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. Shokouharabi@gmail.com

مقدمه

با اینکه از زمان فتح شمال آفریقا تا اواخر قرن دوم هیچ حکومت شیعی در آن حاکم نشده، ولی گرایش به اهل بیت : رسول خدا 9 در مغرب و مصر از قرن اول اسلامی و به صورت گسترده وجود داشته است. حب اهل بیت : در میان تمامی قبایل بربر وجود داشت (ابن قتیبه، ۱۳۷۳، ص ۲۱۳)؛ و این قبایل پناهگاه علویانی بود از خوف عباسیان به این منطقه پناه می آوردند. اولین حکومت شیعی در شمال آفریقا در سال ۱۷۲هـ در مراکش فعلی تاسیس شد که هم دولتی محلی محسوب می شد و هم چندان دولت دینی محسوب نمی شد. کارگزاران این دولت معتقد به تشیع زیدی بودند ولی آموزه های شیعی در حکومت ایشان تاثیر نداشت. بنابراین اولین حکومت دینی و شیعی در شمال آفریقا اواخر قرن سوم هجری توسط شیعیان اسماعیلی با لقب فاطمیان برپا شد.

فاطمیان (۵۶۷-۲۹۷هـ) دولت و خلافتی شیعی بودند که توسط عیدالله المهدی در مغرب تشکیل و پس از ۶۵ سال و با ورود المعز چهارمین خلیفه فاطمی به شهر قاهره فصل جدیدی در دوره حاکمیت خود را آغاز کردند. عیدالله المهدی (حکومت ۲۹۷-۳۲۲هـ) به اعتبار جایگاه والای اهل بیت : در افریقه و مغرب، نام فاطمیان را برای دولت و خلافت خود انتخاب کرد تا هم پشتوانه مشروعیت خلافت خود در مقابل عباسیان و امویان اندلس را مشخص کند و هم تمایز خود را با علویانی که انتسابشان به اهل بیت : از غیر حضرت فاطمه 3 است را نشان دهد. تکیه به نام حضرت زهرا 3 برای تمایز با علویان زیدی بود که در مغرب الاقصی (مراکش فعلی) فعالیت قابل توجهی داشتند و دولت تشکیل داده بودند.

مسلمانان وقتی وارد شمال آفریقا شدند، آن را افریقه نامیدند. پس از گسترش فتوحات و پیشروی در این منطقه تا اقیانوس اطلس، به تدریج نام مغرب برای این سرزمین وسیع رایج شد. مغرب در منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی به سرزمین های شمال آفریقا به جز مصر گفته می شود. این منابع حدود مغرب را از غرب مصر تا ساحل اقیانوس اطلس ذکر کرده اند که به سه بخش مغرب الادنی (تونس و بخش هایی از الجزایر)، مغرب الاوسط (باقی الجزایر) و مغرب الاقصی (مراکش) تقسیم می شد (جلونگر، ۱۳۷۹، ص ۴۳).

فاطمیان اسماعیلی که به باطنی‌گری و تأویل‌گرایی شهرت داشتند، یک‌باره مراسم و آیین‌های متنوع و متعدد به‌ویژه آیین‌های اسلامی و شیعی برگزار کردند و قوانین و مناسک شریعت، مورد توجه جدی ایشان قرار گرفت (القاضی النعمان، ۱۹۸۵، صص ۳۵، ۶۲ و ۱۳۹). فاطمیان سیاست جدید خود را بر پایه تقویت ارزش‌ها و باورهای اسلامی و شیعی قرار دادند و سعی کردند از این طریق اهداف مورد نظر خود را با جلب نظر عمومی محقق کنند.

برخی پژوهشگران معتقدند آیین‌ها و مراسم رسمی پرنشاط و باشکوه فاطمیان در هیچ‌یک از سرزمین‌های اسلامی چه قبل و چه بعد از فاطمیان دیده نشده است. مراسم و مواسم گفته شده در روزهای مشخصی از سال و طبق شیوه پیش‌بینی شده‌ای اجرا می‌شدند (ماجد، ۱۹۹۴م، ج ۲، ص ۲۵۸). این مراسم و آیین‌های مفاخره‌آمیز از ویژگی‌های دولت فاطمی بودند.

جمال بدوی از اندیشمندان معاصر مصر معتقد است تاریخ دولت شیعی فاطمیان در نگاه مصریان معاصر با شادی‌های روزانه، تفریحات شبانه، جشن‌ها، انواع اطعام و ولیمه، پذیرایی‌های مختلف از انواع غذاها و شیرینی‌ها همراه است. هیچ‌گاه نام فاطمیان برده نمی‌شود، مگر اینکه مردم به یاد انواع شیرینی‌های مخصوص در ماه رمضان، شله‌زرد، افرادی که سحرگهان با طبل یا وسیله دیگر مردم را برای سحری بیدار می‌کردند، فانوس‌هایی که شب‌های رمضان را روشن می‌کردند، دسته‌های کودکان که گرد می‌آمدند و آوازهای خاص می‌خواندند می‌افتند. مصریان قبل از فاطمیان، مانند سایر مردم بودند و برای مناسبت‌ها آیین یا جشن برگزار نمی‌کردند (بدوی، ۲۰۰۸م، ص ۷).

این جمله مشهور است که مصر از لحاظ اکثریت سنی، اما روح آن شیعه است. شیعیان مصر پس از کشتار وسیعی که پس از سقوط فاطمیان در مصر رخ داد، در مناسبات اجتماعی، سنت‌هایشان را در قالب آداب عرفانی صوفیه پنهان می‌کنند. به مناسبت میلاد پیامبر ۹ و امامان : به‌ویژه میلاد اصحاب کساء ۷ و حضرت زینب ۷ گرد هم می‌آیند و به زیارت مرقد خاندان پیامبر ۹ می‌روند. در مقابل، بسیاری از اهل سنت نیز آداب شیعه را پذیرفته‌اند و همراهی و مشارکت دارند؛ به همین جهت برخی

مورخان بخش قابل توجه و مهمی از آثار خود را به نقل و تحلیل آن اختصاص داده‌اند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۳۹). همچنین بعضی از این مراسم‌ها پس از سقوط فاطمیان در دولت‌های بعدی نیز ادامه یافتند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۴۴).

۱. پیشینه تحقیق

روال فاطمیان از زمان ورود به مصر چنین بوده که هجدهم ذی‌حجه را عید قرار دادند و برای آن جشن برگزار می‌کردند (المسبحی، ۱۹۸۰م، صص ۲۰۵-۲۰۶) و این جشن از پربهجت‌ترین اعیاد مصر بود و است (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۲۷)؛ اما سوگ‌مندانه باید گفت در پژوهش‌های اخیر نیز پرداختن به مراسم غدیر خم، مطلوب نویسندگان و پژوهشگران نبوده است. شاید یکی از دلایل توجه نکردن به آن، غیرشیعیه بودن ایشان است.

تنها سه اثر پژوهشی مستقیماً به موضوع مراسم و آیین‌های فاطمیان مصر پرداخته‌اند که یکی از آنها در دسترس نیست (استرونزوف روسی در سال ۱۹۰۵م درباره رکوب خلیفه فاطمی تحقیق و در آن به تأثیر احتمالی احتفالات بیزانس در این مراسم توجه کرد)؛ اما دو اثر دیگر که رساله دانشگاهی‌اند، از گزارش‌های غدیر خم، تنها به گزارش ابن طویر قیسرانی (۶۱۷ق)، آن هم به صورت ناقص توجه کرده‌اند (عبدالمنعم ماجد،

۱۹۸۵م؛ sanders, ritual, politics and city in fatimid Cairo)

در یک نقد کلی از این آثار پژوهشی می‌توان گفت ایشان با تکیه بر عباراتی از ابن طویر سعی دارند نشان دهند که جشن غدیر خم توسط خلیفه و بخشی از بزرگان و امرای دولت در قصر و به صورت محدود برگزار می‌شد (سلطان، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۸) و مردم مصر به علت داشتن مذهب اهل سنت زمینه پذیرش چنین مراسمی را نداشتند. در حالی که گزارش مسجی (المسبحی، ۱۹۸۰م، صص ۲۰۵-۲۰۶؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵) و ابن مأمون (ابن مأمون، بی‌تا، ص ۴۲؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، صص ۲۵۷-۲۵۸) کاملاً مخالف این نظر است. در این دو گزارش، از استقبال عمومی مردم از غدیر و برگزاری آن در میان عموم مردم (نه فقط در قصر) خبر داده شده است.

عبدالمنعم ماجد که مفصل‌ترین پژوهش درباره رسوم و آیین‌های فاطمیان را انجام

داده، در بررسی مراسم جشن غدیر تنها به نقل گزارش مقریزی از ابن طویر بسنده کرده است (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، صص ۱۲۵-۱۲۸)؛ با این همه اعتراف کرده است فاطمیان دائماً بر برگزاری اعیاد شیعی مراقبت و آن را به‌عنوان مراسم مذهبی خود حفظ کرده‌اند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، صص ۱۲۵-۱۲۸).

۲. ماهیت و اهمیت جشنواره غدیر خم

واقعه غدیر که در هجدهم ذی‌حجه سال دهم هجری در محل غدیر خم روی داد، حادثه‌ای از نوع تاریخی محض و منحصر به زمان و مکان خاص (event) نیست، بلکه حادثه‌ای زنده و پویا است که موجودیت خود را در گذر زمان از دست نداده و دارای حرکت و حضور در زمانی فراتر از زمان وقوع (process) است. این رخداد بزرگ که نشانه و نمادی از سوی پیامبر ۹ برای هدایت امت بود، به‌صورت عنصر هویت‌ساز شیعه درآمد؛ به همین دلیل است که غدیر در طول تاریخ شیعیان امتداد یافته و تأثیر آن در زندگی سیاسی اجتماعی شیعیان سنجیده می‌شود.

اهمیت عید غدیر خم برای فاطمیان و اهتمام ایشان به بزرگداشت این روز و برگزاری مجالس گسترده و باشکوه بسیار مشهور است. جشن غدیر در طول دوره فاطمیان برگزار می‌شد. این جشن با احیای شب عید غدیر و انجام امور نیک و مستحب در روز عید غدیر همراه بوده است (سلطان، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۷). مقریزی گزارش کرده است در روز عید غدیر مراسم ازدواج رونق داشت و لباس‌های گران‌قیمت و هدایای ارزشمند به بزرگان دولت و نیز صاحب‌منصبان سطوح بالا و مهمانان جشنواره غدیر اهدا می‌گردید. در این روز قربانی به‌صورت فراوان ذبح و در میان افراد زیادی تقسیم می‌شد و بردگان زیادی خریداری و آزاد می‌شدند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۴۴۱).

۳. تفاوت سیاست فاطمیان در اجرای آیین‌ها در مصر و مغرب

فاطمیان در دوره مغرب تقریباً تمام تلاش خود را به سمت استمرار حیات سیاسی خود در جایگاه رهبری افریقه معطوف کردند؛ بنابراین پرداختن به اموری چون برگزاری

مراسم و آیین‌های مشخص، در دوره فاطمیان مصر با دوره فاطمیان مغرب بسیار متفاوت است. گرچه منابع از برخی مراسم و اعیاد و رسوم برگزارشده فاطمیان در مغرب خبر داده‌اند (ابن حماد، ۱۳۷۸، صص ۳۳-۴۶)، اسنادی در دست است که نشان می‌دهد فاطمیان در مغرب بر سادگی و ساده‌زیستی تأکید داشتند و از تجمل و صرف مبالغ زیادی برای جشن رویگردان بودند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، صص ۳۹-۴۰). مختصات جغرافیایی مغرب و روحیه خشن، جنگنده و ساده ساکنان مغرب در این سیاست بی‌تأثیر نبود.

تفاوت اساسی مراسم فاطمیان مغرب با فاطمیان مصر در امام - خلیفه چهارم فاطمی که هم در مغرب و هم در مصر خلافت کرده، کاملاً قابل تشخیص است (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۸۷). المعز در مغرب زندگی ساده و بی‌آلایش خود را به سران قبایل مغرب نشان داد و گفت: مردم گمان می‌کنند که من در تجمل و رفاهم؛ من شما را خواستم تا حاضر شوید و ببینید که من در خلوت چگونه‌ام و بعد به آنان سفارش کرد زندگی ساده داشته باشند و به یک زن اکتفا کنند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۸۷). همین خلیفه در مدت کوتاه خلافت خود در مصر که حدود سه سال بود، مبتکر همه آیین‌ها و مراسمی است که فاطمیان برگزار می‌کردند (ابن تغری بردی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۹).

گذشته از پایه‌ریزی و نقطه آغاز آیین‌ها و مراسم توسط المعز (ابن میسر، بی‌تا، صص ۱۶۱-۱۶۲)، نکته مهم‌تر نحوه استمرار و دگرگونی یا تحول آن است. بی‌تردید مراسم و آیین‌های فاطمیان از نظر تعداد، کیفیت و گستردگی شرکت‌کنندگان، میزان حضور و نقش خلیفه در آن دچار تغییر شده است.

فاطمیان یک دولت دینی (تئوکراتیک) بود؛ بنابراین قابل پیش‌بینی است که همه مراسم و آیین‌ها و رسوم خود را در جهت تقویت رکن دینی، از نوع شیعی، به کار گیرند. فاطمیان به‌خوبی می‌دانستند چگونه به رسوم و اعیاد خود رنگ اسلامی شیعی بزنند و از آن در جهت تقویت عقیده و کسب اقتدار و مشروعیت خود بهره‌برند (سلطان، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۶). وجود زمینه مناسب مصریان در پذیرش این آیین‌های مفصل، متعدد و باشکوه به تحول زندگی اجتماعی فاطمیان در جهت توجه هر چه بیشتر به مراسم و مواسم کمک زیادی کرد (ابن تغری بردی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۹) و در افزودن شوکت و ابهت خود در چشم مصریان از

طریق بزرگداشت‌های با عظمت، پرشکوه و چشمگیر مؤثر بود (ابن تغری بردی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۹). تحقیق حاضر درصدد است بیشتر به منابع دوره فاطمیان یا نزدیک به آن توجه کند و به تحول آیین غدیر خم در دوره فاطمیان (تا حدی که منابع یاری کنند) بپردازد.

۴. علت برگزاری جشنواره غدیر

برای یک پژوهشگر مهم‌تر از نحوه برگزاری مراسم غدیر علت برگزاری آن است؛ زیرا در کاربرد نتایج آن در دولت دینی (شیعی) امروز قابل الگوگیری خواهد بود. گفتنی است توضیح چگونگی برگزاری نیز با هدف تبیین و تحلیل آن و ترسیم تصویری کامل از مراسم غدیر توسط یک دولت دینی و شیوه بهره‌گیری از آن در راستای تقویت باورهای شیعی و مشروعیت دولت خواهد بود. برخی محققان در زمینه مجالس، مراسم، اعیاد، جشن‌ها و مواكب خلفای فاطمی تحقیق کرده‌اند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، صص ۱۲۶-۱۲۸). این مجالس و جشن‌ها که ریشه در اعتقادات شیعی فاطمیان داشتند، فواید و دستاوردهای بسیاری داشتند. از مهم‌ترین نتایج آن جامعه‌پذیری دولت شیعی در میان مردم مصر و مغرب و ایجاد و تثبیت مشروعیت در قبال خلافت عباسی بود.

عباسیان به فرمانبری از الرضا من آل محمد دعوت می‌کردند؛ اما پس از قدرت‌گیری و تکیه‌زدن بر جای امویان در مقابل علویان قرار گرفتند و ادعا کردند خلافت و جانشینی ارث پیامبر ۹ است که با وجود عمو به عموزاده پیامبر ۹ نمی‌رسد. این ادعا در جانشینی امیرالمؤمنین ۷ و نیز مشروعیت دولت شیعی فاطمیان تردید ایجاد می‌کرد؛ بنابراین فاطمیان در مقابل، برای اثبات مشروعیت خود و به‌چالش کشیدن مشروعیت عباسیان اقداماتی کردند که جشن غدیر از آن جمله بود (امینی، ۱۹۹۷م، ص ۶۹).

این جشن در جذب قلوب پیروان مکتب خلفای راشدین و اهل سنت به دعوت و مذهب فاطمیان بسیار مؤثر بود (امینی، ۱۹۹۷م، ص ۷۰). همچنین در پرتو برگزاری جشن غدیر حقانیت و مشروعیت خلافت امامان فاطمی تبلیغ و تثبیت و مشروعیت عباسیان به‌چالش کشیده می‌شد.

خلفای فاطمی مصر هر سال با برپایی جشن مفصلی برای غدیر قاهره را پر از شادی

و سرور می کردند (المسبحی، ۱۹۸۰م، ص ۲۰۶؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶) و به اندازه عید قربان و احیاناً بیش از آن قربانی می کردند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶؛ ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۲۸) و هدایایی بین مردم تقسیم می کردند (المسبحی، ۱۹۸۰م، ص ۲۰۶). این رقابت حتی در اشعار بزرگان و خلیفه‌زادگان عباسی و فاطمی کاملاً مشهود است. محتوای اشعار حسین بن حمدان خصیعی، تمیم فرزند المعز فاطمی و برادر العزیز فاطمی، ابوحامد انطاکی و برخی دیگر به این مطلب اشاره دارد (امینی، ۱۹۹۷م، صص ۸۱-۲۱۸).

بنابراین آنچه گفته شد، واقعه غدیر و تثبیت آن، با موجودیت و مشروعیت فاطمیان شیعی مرتبط بود؛ به همین جهت برخی دانشمندان غیرشیعی برای دفاع از خود و نجات از چالش پیش آمده، در مشروعیت مراسم و جشن غدیر تردید و آن را بدعت قلمداد می کردند (ابن تیمیه، بی تا، صص ۲۹۳-۲۹۵).

۵. جشن عید غدیر در منابع دوره فاطمی

گزارش غدیر خم که از منابع دوره فاطمی به دست ما رسیده، بسیار کم است. یازده خلیفه فاطمی به مدت تقریبی دو قرن در مصر حاکم بودند طبق نقل منابع، جشن غدیر به طور مفصل از ورود المعز به مصر تا سقوط فاطمیان همه ساله برگزار می شده است. مقریزی بارها تصریح می کند مراسم غدیر خم طبق معمول و روش مرسوم برگزار می شد (المقریزی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، صص ۲۰۹، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۳۹، ۳۷۰ و ۳۸۱)؛ اما تنها چند گزارش کوتاه از جشن غدیر خم در دوره سه خلیفه فاطمی باقی مانده است. این گزارش‌ها از ابن زولاق (م ۳۷۸ق)، مسبحی (م ۴۲۰ق)، ابن مأمون بطائحی (م ۵۸۸ق) و ابن طویر قیسرانی (م ۶۱۷ق) است.

یک احتمال در فقر منابع دوره فاطمی در گزارش جشن غدیر به عنوان عنصر هویت‌ساز دولت شیعی فاطمیان، عدم ضبط نکردن آن در خود دوره فاطمی و بی توجهی فاطمیان به تاریخ و حوادث عصرشان است (چلونگر، ۱۳۷۹، ص ۱۷)؛ اما احتمال قوی‌تر این است که این گزارش‌ها پس از دوره فاطمیان عمداً به دست فراموشی سپرده و نابود شدند.

قلقشندی در صبح الاعشی (القلقشندی، بی تا، ج ۱۳، صص ۲۳۲-۲۴۴) و ابن تغری بردی در

النجوم الزاهره (ابن تغری بردی، بی تا، ج ۴، ص ۲۵) تنها به این نکته اشاره کرده‌اند که فاطمیان برای غدیر خم اهمیت زیادی قائل بودند و به عید گرفتن آن اهتمام می‌ورزیدند. در این میان تنها مقریزی است که گزارش جشن عید غدیر خم را از ابن زولاق، مسیحی، ابن مأمون و ابن طویر نقل می‌کند و اگر مقریزی در خطط و اتعاض این گزارش‌ها را نقل نمی‌کرد، اکنون هیچ خبری از مراسم جشن غدیر و جزئیات آن نداشتیم. برخی عبارت‌ها در گزارش مقریزی وجود دارد که در هیچ یک از سه گزارش موجود از آثار دوره فاطمی وجود ندارد. این بیانگر آن است که مقریزی دسترسی به منابعی داشته که بعدها از بین رفته‌اند. مواردی از این دست در آثار مقریزی، به‌ویژه در خطط بسیار است؛ مواردی که مقریزی مستند خود را گفته، ولی آن مستند به دست ما نرسیده است (مقریزی از برخی منابع نام می‌برد که به دست ما نرسیده مانند کتاب ابن طویر. این غیر از منابعی است که وی از آنها نقل کرده، ولی نامشان را نگفته است). بنابراین برای توصیف و بررسی مراسم جشن غدیر خم، تنها سرمایه ما، اخبار و گزارش‌های ابن زولاق (م ۳۷۸ق)، مسیحی (م ۴۲۰ق)، ابن مأمون بطانحی (م ۵۸۸ق) و ابن طویر قیسرانی (۶۱۷ق) است که همه این گزارش‌ها از طریق مقریزی به دست ما رسیده است.

نمودار رکوب خلفای فاطمی در جشنواره غدیر خم، (برگرفته از: ابن طویر، ۱۴۱۲ق، صص ۱۸۶-۱۸۹).

۶. تحلیل جشنواره غدیر خم

اولین گزارش جشنواره غدیر (the festival of ghadir) در دوره فاطمیان از ابن زولاق (م ۳۷۸ق) و سپس مسیحی (م ۴۲۰ق) است که از طریق مقریزی به دست ما رسیده است (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵). هر دو از مورخان فاطمی هستند.

از مسیحی (۴۲۰ق) دو گزارش درباره غدیر به جا مانده است. جالب اینکه گزارشی را که مقریزی از مسیحی نقل می کند، در نسخه موجود از کتاب اخبار مصر مسیحی وجود ندارد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵). در مقابل گزارش دیگری نیز از مراسم جشن غدیر از مسیحی در بخش موجود از اخبار مصر مسیحی آمده است که مقریزی آن را نقل نکرده است.

مسیحی در گزارش بسیار کوتاه خود که مقریزی آن را برای ما نقل کرده چنین می آورد: «در روز عید غدیر هجدهم ذی حجه - هم مردم و هم قاریان و فقیهان و شاعران در رتبه های مختلف جمع می شدند و تا ظهر مراسم داشتند. سپس به سوی قصر رفته و جوایز و هدایای خود را دریافت می کردند» (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، صص ۲۵۵-۲۵۶).

این گزارش نشان می دهد برخلاف نظر عبدالمنعم ماجد (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۲۶) و ابن سلطان (سلطان، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۷) این جشن تنها در جمع خلیفه و عده ای خاص از شیعیان و به صورت محدود نبوده است، بلکه عمومی بوده و مورد استقبال عامه مردم نیز قرار گرفته است. این محقق شرکت کنندگان را با تکیه بر نقل ابن طویر در نزهة المقلتین، اشباع (شیعیان و پیروان) و موظفین خاص می داند (ماجد، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۲۶)؛ در حالی که مسیحی از شرکت کنندگان با عنوان «الناس» و نیز «جمعاً عظیماً» نام می برد.

به نظر می رسد علت این دوگانگی، به اختلاف زمانی برمی گردد. مسیحی از جشن غدیر در دوره خلافت الظاهر یا قبل از آن سخن گفته؛ در حالی که ابن طویر از جشن غدیری خبر می دهد که حدود یک قرن پس از آن و در دوره ضعف دولت فاطمیان برگزار شده است.

گزارش دوم مسیحی که در بخش اندک باقی مانده از کتاب اخبار مصر او است و مقریزی آن را نقل نکرده، چنین است: «خبر رسید در روز جمعه مصادف با عید غدیر و

هجدهم ذی حجه در بصره و کوفه و موصل و ولایات شرقی به نام خلیفه شیعی فاطمی خطبه خوانده شده و مردم در این روز در مصر با پوشیدن بهترین لباس هایشان در مراسم جشن شرکت کردند. شاعران و گویندگان نیز بدون ناسزاگویی و مذمت نسبت به صحابه تجمع کرده و مراسم را اجرا کردند» (المسیحی، ۱۹۸۰م، صص ۲۰۵-۲۰۶).

گزارش ابن مأمون (م ۵۸۸ق) (ابن مأمون، بی تا، صص ۴۲-۴۴) نیز که بعد از مسیحی (م ۴۲۰ق) و قبل از ابن طویر (م ۶۱۷ق) است (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، صص ۱۸۶-۱۸۹)، در برخی جهات متفاوت از هر دو گزارش است و این نشان دهنده تحول مراسم جشن غدیر است. عدم توجه نکردن به تحول کمی و کیفی عموم آیین ها و مراسم به ویژه غدیر خم در طول دوره حاکمیت فاطمیان از ضعف های آشکار پژوهش محققان به ویژه عبدالمنعم ماجد است. گزارش ابن مأمون بطائحی و سپس ابن طویر مفصل تر از گزارش مسیحی است. گزارش ابن مأمون به سبب اینکه پدرش، مأمون البطائحی، وزیر فاطمیان بوده و تنها گزارش دوره دوم فاطمی (عصر وزارت) است، اهمیت زیادی دارد.

ابن مأمون مطالب جالب توجهی از جشن غدیر خم متذکر می شود. این گزارش با اینکه در تحلیل برگزاری آیین غدیر در عصر وزرا و نیز سیر تحول آن در دوره حکومت فاطمیان کاربرد دارد، چندان مورد توجه و استفاده مورخان و نیز پژوهشگران واقع نشده است.

آنچه مورد توجه جدی پژوهشگران در بررسی و تحلیل جشن غدیر قرار گرفته، روایت این مراسم از ابن طویر قیسرانی (م ۶۱۷ق) در نزه المقلتین است. این کتاب که نویسنده اش در اواخر دوره فاطمیان و اوایل عصر ایوبیان می زیسته و به زمان حوادثی که در کتاب ذکر کرده نزدیک است، اهمیت و ارزش زیادی دارد.

درواقع گزارش ابن طویر، تنها خبر موجود از چگونگی برگزاری آیین غدیر در اواخر عصر فاطمیان است که به ذکر تفصیلی برخی جزئیات می پردازد. هم مورخانی چون مقریزی و هم پژوهشگرانی مثل عبدالمنعم ماجد و پاولا ساندرز به اهمیت آن اذعان داشته اند و تحلیل خود را در این موضوع، بر پایه این گزارش بنا کرده اند (ماجد،

مقایسه اخبار و گزارش‌های مورخانی چون ابن زولاق، مسبحی، ابن مأمون و ابن طویر این فرصت را هم به ما می‌دهد که سیر تحول این مراسم را حداقل در سه دوره از خلافت فاطمیان به دست آوریم. با یافتن این خط سیر می‌توان به کمیت، کیفیت و علت این دگرگونی‌ها دست یافت.

باید در نظر داشت که همه گزارش‌ها را مقریزی نقل می‌کند و همه کتاب‌هایی که در گزارش جشنواره غدیر خم منبع مقریزی بوده، جز بخشی از کتاب اخبار مصر مسبحی، از بین رفته است. مقریزی در کتاب دیگرش، اتعاض الحنفاده مرتبه از برگزاری جشن عید غدیر به صورت معمول و مرسوم نام برده که اولین سال آن ۳۶۲ق و آخرین سال ذکر شده ۵۱۶ق است. وی در نه مورد به مرسوم و معمول بودن این جشن به صورت ثابت و سالانه تأکید دارد (المقریزی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، صص ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۳۹، ۳۷۰ و ۳۸۱).

در انتساب تاریخ مصر موجود به ابن زولاق هم تردیدهای جدی وجود دارد. در ضمن گزارشی را که مقریزی از ابن زولاق نقل می‌کند در کتاب موجود منسوب به وی وجود ندارد و این مطلب احتمال صحیح نبودن انتساب کتاب موجود به ابن زولاق را افزایش می‌دهد.

۷. بررسی تطبیقی گزارش‌های جشن غدیر

با مقایسه گزارش‌های موجود از جزئیات برگزاری جشن غدیر و بدون در نظر گرفتن آنچه از اوضاع اقتصادی و اجتماعی دوره‌های مختلف دولت فاطمی می‌دانیم، به نکاتی دست می‌یابیم که عبارت‌اند از:

۱. فاطمیان برای غدیر خم و جشن آن اهمیت فوق‌العاده‌ای قائل بودند و حیات مذهبی خود را وابسته به آن می‌دانستند. این نگرش یک نگرش دینی و یک اعتقاد مذهبی بود؛ به همین جهت انجام امور عبادی برای فاطمیان و عموم شیعیان، سنتی مرسوم بود.

سیاست دینی ایشان نیز اقتضا می‌کرد به غدیر خم توجه جدی داشته باشند. در واقع رقابت آنان با عباسیان بر شدت توجه فاطمیان به غدیر خم می‌افزود؛

در حالی که براساس گزارش مقریزی، اهل سنت این اعتقاد مذهبی را واکنشی سیاسی در مقابله با خود می‌دیدند؛ به همین دلیل هشت روز بعد یعنی ۲۶ ذی‌حجه را به‌عنوان روز دخول رسول خدا ﷺ و ابوبکر به غار جشن گرفتند و در آن مبالغه کردند (الذهبی، ۱۴۰۷ق، ج ۲۷، ص ۲۵؛ مسکویه، ۱۳۷۹، ج ۷، ص ۴۰۱؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج ۹، ص ۱۵۵؛ ابن‌الجوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۵، ص ۱۴). این عمل که نوعی تاریخ‌سازی مذهبی در پرتو رقابت سیاسی تلقی می‌شد، در برابر مراسم سوگواری عاشورا نیز رخ داد (ابن‌الجوزی، ۱۹۹۲م، ج ۱۵، ص ۱۴).

۲. شکوه و عظمت جشنواره غدیر خم همواره در حال افزایش بود. حتی زمان آن از یک روز به یک دهه تغییر یافت و خدم و حشم در رکوب (موکب) خلیفه افزوده شد. ذبح قربانی مانند عید قربان و احیاناً بیشتر از آن گردید و بوسیدن پای خلیفه پررنگ شد که خواهد آمد.

البته این به آن معنا نیست غدیر خم در میان مردم مقبول‌تر و موقعیت خلیفه فاطمی مستحکم‌تر می‌شد، بلکه به این معنا که میزان مخارج آن و هدایای اعطایی و تشریفات دیگر مانند حضور پر تعداد نظامیان به‌صورت منظم و منسجم و حواشی دیگر مانند پختن و توزیع عمومی حلواها و غذاهای مخصوص عید و مانند آن رو به افزایش بود.

۳. جشن غدیر خم در دوره اول و دوم با شادی و نشاط و همدلی عموم مردم و گروه‌های فرهنگی جامعه از قبیل قراء، فقها و شعرا همراه بود؛ اما در دوره سوم علی‌رغم شکوه و جلالت وافر آن، تنها در قصر و میان دولتمردان و اطرافیان خلیفه و گروهی از علاقه‌مندان برگزار می‌شد.

علی‌رغم عطایای فراوان و مرسوم، عموم مردم و حتی برخی از اعضای دولت فاطمی، از این جشن استقبال نمی‌کردند و از برکات این جشن نیز محروم بودند. این مسئله دلایل متعدد داشت که به ضعف سیاسی اقتصادی و بی‌کفایتی خلفای متأخر، در مقایسه با خلفای باکفایت دوره اول و مانند آن برمی‌گشت.

۴. وضعیت سیاسی دولت و شدت و ضعف موقعیت خلیفه در میزان کمی و کیفی حضور وی در جشن موثر بود. در دوره اول اقبال عمومی به دولت فاطمی باعث حضور، همراهی و حمایت ایشان از دولت فاطمی شده بود و همین موجب تحکیم و تعظیم موقعیت خلیفه می‌شد.

در دوره دوم، حضور صوری خلیفه و اقتدار وزیر، حتی در جشن غدیر، کاملاً آشکار است. گزارش ابن‌مأمون بطائحی به‌طور واضح نشان می‌دهد در دوره دوم (عصر وزرا)، خلیفه در قسمتی از جشن حاضر می‌شد و بعد از تقدیم عطایا و هدایا از مراسم خارج می‌شد و وزیر جشن را ادامه می‌داد و مستقلاً به بخشش اموال و هدایا به زیردستان می‌پرداخت.

در دوره سوم نیز که پس از عزل بطائحی به‌دست‌الآمر، خلیفه فاطمی نفسی تازه کرد و از زیر سایه وزیر بیرون آمده و به یک استقلال نسبی رسیده بود، اوضاع جامعه طوری بود که اقبال به دولت فاطمی کم شده بود و پیروان مذاهب غیر شیعی، قدرت بیشتری یافته بودند و همین امر موجب محدود شدن جشن‌ها و مراسم شیعی، به‌ویژه جشن غدیر در میان خلیفه و اطرافیان‌ش شده بود.

۸. دوره‌های جشنواره غدیر در خلافت فاطمیان مصر

مراسم غدیر خم در طول دوره فاطمیان مصر که حدود دو قرن طول کشید، همیشه به یک صورت برگزار نشد. با توجه به گستردگی و میزان مشارکت دولت و مردم در این جشن می‌توان گفت که جشن غدیر خم در دوره فاطمیان مصر را می‌توان به سه دوره متفاوت تقسیم کرد:

۸-۱. دوره اول، دوره سادگی و گستردگی جشن غدیر

گزارش مورخان دوره اول فاطمیان، ابن‌زولاق و مسبحی (مسبحی دو گزارش از غدیر نقل کرده است: یکی از دوره الحاکم بدون تعیین سال و دیگری از دوره الظاهر در سال ۴۱۵ هجری) درباره جشن غدیر خم در مقایسه با گزارش مورخان دو دوره بعد

بیانگر این است که این جشن گرچه ساده و بدون تشریفات زیاد ولی با حضور و استقبال مردم و بااهمیت برگزار می‌شد. این جشن از همان دوره المعز آغاز شد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵؛ سلطان، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۶).

ابن زولاق از اجتماع اهل مصر و مغربیان در قاهره و برگزاری مراسم دعا در روز عید غدیر خبر داده است. این روز به مناسبت روز ولایت عهدی امیرالمومنین ۷ و برگزیده شدن آن حضرت به خلافت عید قرار داده شد و جشن گرفته می‌شد.

«و در روز هجدهم ذی حجه سال ۳۶۲ق که روز عید غدیر خم بود، جمعیتی از اهالی مصر (فسطاط) و مغاربه (ساکنان غربی مصر در شمال افریقا) برای دعا حضور می‌یافتند؛ زیرا آن روز، روز عید بود؛ روزی که رسول خدا ۹ امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ۷ را به ولایت عهدی انتخاب و به عنوان جانشین خود معرفی کرد. المعز از (شکوه) کار آنها متعجب شد و این اولین مراسم در مصر بود»^۱.

گزارش بعدی جشن غدیر از دوره الحاکم است. در این دوره جشن گسترش یافت و قسمت‌های دیگری به آن افزوده شد. مردم در مسجد جامع قاهره (الازهر) جمع می‌شدند. قاریان و فقیهان و شاعران نیز شرکت می‌کردند «فکان جمعاً عظیماً» (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵).

برنامه قرائت قرآن و شعرخوانی شاعران موعظه فقیهان تا ظهر ادامه داشت؛ سپس همگی به قصر می‌آمدند و عیدی دریافت می‌کردند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، صص ۲۵۵-۲۵۸)؛ البته الحاکم در موقعیتی دستور تعطیل شدن جشن عید غدیر را نیز داده است. علت آن نیز به احتمال زیاد فتنه‌ها و اختلافاتی بود که در دوره ایشان رخ داد.

هدیه به شرکت کنندگان در جشن عید غدیر می‌توانست زمینه شرکت بیشتر مردم و سپس پذیرش پیام غدیر توسط مردم و نیز تقویت پایه‌های مشروعیت دولت فاطمی را فراهم کند. این هدایا رفته‌رفته توسعه نیز می‌یافت.

۱. و فی یوم ثمانیه عشر من ذی الحجة سنة اثنتین و ستین و ثلثمائة و هو یوم الغدیر تجمع خلق من أهل مصر و المغاربة و من تبعهم للدعاء لأنه یوم عید لأن رسول الله صلی الله علیه و سلم عهد إلى امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب فیه و استخلفه فأعجب المعز ذلك من فعلهم و کان هذا أول ما عمل بمصر (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵).

۸-۲. دوره دوم، دوره تحولات بزرگ در جشن غدیر

جشن غدیر خم در این دوره به معنی واقعی کلمه تبدیل به جشنواره شد و گسترده و متنوع گردید. بزرگ‌ترین تحول جشن عید غدیر خم در این دوره، اضافه شدن «رکوب خلیفه» به قسمت‌های مختلف این جشن بود.

بر اساس منابع در این دوره، به دستور وزیرمؤذنان در مساجد و مساجد جامع بر بالای دروازه‌ها اذان عید می‌گفتند. عموم مردم و ساکنان قصر، همگی در این جشن شرکت می‌کردند و به شادی و سرور می‌پرداختند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸)؛ اما برخلاف مقطعی از دوره الحاکم که افراط برخی افراد در جشن موجب سب خلفای سه‌گانه و مقابله اهل سنت و در نتیجه فتنه و اختلاف گردیده بود، در این دوره خبری از سب سلف (صحابه به‌ویژه خلفا) نیست و جشن غدیر بیشتر جنبه اثباتی دارد.

تحول دیگر در جشن غدیر دوره دوم افزایش هدایای دولتی و رسمیت یافتن و ضابطه‌مند شدن آن است. تعداد بسیاری از لشکریان در جشن شرکت می‌کردند و طبق دستور رسمی هدایای نقدی (۷۹۰ دینار) و غیرنقدی (لباس، ۱۴۴ قطعه) دریافت می‌کردند. وزیر نیز پس از دریافت خلعت از خلیفه مبلغ قابل توجهی (۱۵۸۰ دینار) تقسیم می‌کرد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸).

از ویژگی‌های این دوره، قدرت وزرا و تفوق وزیران بر خلفا بود؛ بنابراین نقش وزرا در سازمان قدرت فاطمیان نقش محوری بود. این برتری در فرایند مراسم و آیین‌ها نیز نمایان بود. در همین گزارش از ابن‌مأمون از وزیر هفت بار و از خلیفه پنج بار اسم برده شده است. همچنین وزیر پس از پایان جلسه رسمی و تشریفاتی عمومی با حضور خلیفه، خود مجلس مستقل و مفصلی برگزار می‌کرد. شاعران و هنرمندان در این مجلس شرکت و عطایای خود را دریافت می‌کردند. مقدار این عطایا به اندازه‌ای زیاد بود که به مجلس وزیر «مجلس العطایا» می‌گفتند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، صص ۴۲۴-۴۲۵).

از تحولات دیگر جشن غدیر در این دوره توجه وافر به ذبح قربانی فراوان و شرکت شخص خلیفه در ذبح و نحر تعدادی از قربانی‌ها بود.

در صبح روز غدیر خم که نزد فاطمیان بزرگ‌تر و مهم‌تر از عید قربان بود («وهو

اعظم من عيد النحر و ينحر فيه اكثرهم» (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷) خلیفه در قربانگاه حاضر می‌شد و مانند روز عید قربان ذبح و نحر می‌کرد و سپس قصابان به تعداد قربانی‌های روز عید قربان، قربانی می‌کردند. این قربانی‌ها در میان عده خاصی از صاحب منصبان و وابستگان دولت (و نه عموم مردم) تقسیم می‌شد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸). مقریزی همچنین نقل کرده است «در صبح روز عید خلیفه در میدان شهر حاضر می‌شد و طبق معمول قربانی می‌کرد و قصاب‌ها نیز بعد از خلیفه به تعداد قوچ‌های قربانی در روز عید قربان، ذبح و قربانی می‌کردند»^۱ (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸).

در دوره اول، امام جماعت و خطیب عید خود خلیفه بود؛ ولی در این دوره بر عهده قاضی القضاة قرار گرفت (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸) و تا آخر فاطمیان نیز ادامه یافت. پایین‌بودن متوسط سن خلفای فاطمی مصر در اوایل خلافت، و قدرت‌گیری درباریان به‌ویژه وزیر در دوره‌های بعد، از عوامل مهم تغییر است.

پوشیدن لباس نو و کمک به نیازمندان و فراهم کردن ازدواج جوانان نیز از بخش‌های شادی آفرین و باطراوت جشن غدیر در میان عموم مردم بود (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷). از دیگر تحولات این دوره این بود که مأمون بطائحی سه منظره و جایگاه در قصر ساخته بود که نامشان «الزاهره» و «الفاخره» و «الناضره» بود، در روزهای عید غدیر خلیفه در آن منظره می‌نشست و وزیر به‌صورت ایستاده در زیر طاق باب‌الذهب مستقر می‌شد و از لشکریان ارتش فاطمی سان می‌دیدند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۸۳).

۸-۲-۱. موبک عید غدیر در دوره دوم

پس از ذبح قربانی توسط خلیفه و دیگران در آغاز صبح روز عید و اعلام اذان به مناسبت عید غدیر روز شادی برای مردم مصر آغاز می‌شد.

نزدیک ظهر مؤذن اذان عید را سر می‌داد و مردم برای جشن اجتماع می‌کردند

۱. و فی باکر هذا الیوم توجه الخلیفه الی المیدان و ذبح ماجرت به العاده و ذبح الجزارون بعده مثل عدد الکباش المذبوحه فی عید النحر.

خطیبی درباره مناسبت عید غدیر خطبه می خواند. در انتهای خطبه که در آستانه اذان ظهر بود، وزیر وارد می شد و نماز به امامت قاضی القضاة برپا می شد؛ سپس خطیبی دیگر خطبه عید را می خواند که به قرینه گزارش ابن طویر، محتوای آن نص تعیین خلافت امیرالمومنین ۹ از طرف رسول خدا ۹ و شرح «من كنت مولاه فعلى مولاه» بود (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۹؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷).

سپس وزیر به سمت خلیفه می رفت؛ درحالی که خلیفه نیز با موکب خود برای استقبال از وزیر منتظر بود. با رسیدن وزیر، خلیفه ابتدا لباس سرخ خود را (که با آن لباس به ذبح قربانی پرداخته بود) به وزیر هدیه می کرد؛ پس از آن شمشیری مزین به یاقوت و جواهر را به گردن او می انداخت. وزیر کرنش می کرد و برای بوسیدن زمین مقابل خلیفه اقدام می کرد و هنگام برخاستن می دید که خلیفه گردنبندی از جواهر آماده کرده است؛ سپس خلیفه با دست خود آن را به گردن وزیر می بست و به شدت او را احترام می کرد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸) و این بیانگر عمق قدرت وزیر در دولت فاطمی است.

سپس موکب خلیفه آماده حرکت می شد. از همان ابتدای حرکت، مردم برای رسیدن به محضر خلیفه و نزدیک شدن به او از هم سبقت می گرفتند. خلیفه در میان حلقه‌ای از فرزندان و فرماندهان خود از باب العید (شمال شرقی قصر کبیر شرقی) خارج می شد و موکب حرکت می کرد تا اینکه دوباره به قصر باز می گشت (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸).

به محض ورود، همه حاضران خلیفه را احترام می کردند و با قرائت قرآن جلسه رسمیت می یافت. حاضران سلام می کردند و برنامه‌های جلسه آغاز می شد. در قصر سه سماط (سفره اطعام و هدیه) برقرار بود. برنامه سماط اول و دوم طبق برنامه عید قربان، صورت می گرفت و اعطای پول و غذا به اعضای شرکت کننده در آن انجام می شد. خلیفه بر سر سفره سوم که سفره‌ای خصوصی بود، می رفت. در این مجلس خانواده و نزدیکان خلیفه حاضر بودند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸).

حضور خلیفه در جشن غدیر و رکوب وی در اینجا به پایان می رسید؛ اما جشن غدیر هنوز ادامه داشت. وزیر به محل جلوس خود رفته در آنجا می نشست. دربانان درها را باز

می کردند و بزرگان و ریش سفیدان شهرها برای تبریک عید و گرفتن خلعت حاضر می شدند. سپس شاعران و هنرمندان پیش آمده، شعرخوانی می کردند. سپس مسئول خزائن الکسوه الخاصه که محل نگهداری لباس های شخصی خلیفه است، وارد شده، لباس های اهدایی خلیفه به وزیر را با تشریفات تقدیم می کرد و هدیه مرسوم خود یعنی صد سکه طلا را دریافت می کرد (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸). همه این هدایا و مخارج به دستور وزیر توسط «کاتب الدست» متولی بایگانی و ثبت دستورها نوشته می شد.

۸-۳. دوره سوم دوره محدودیت و سطحی شدن

از تحولات مهم این جشن در دوره سوم، گسترش بازه زمانی جشن از یک روز به یک دهه بود، با فرارسیدن دهه وسط ذی حجه فرماندهان و لشکریان برای برگزاری رکوب خلیفه اهتمام می کردند. رکوب خلیفه در این دوره نسبت به دوره قبل مختصرتر و گستره مکانی حرکت موکب محدودتر شده بود؛ زیرا برخلاف قاعده خلیفه در این موکب مظلله نداشت و روی عمامه اش آن درّ یگانه قرار نداشت و موکب از داخل قاهره بیرون نمی رفت (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۶؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۵).

در این دوره علیرغم گسترش زمانی جشن، به لحاظ مکانی گستره آن محدود شد و جذابیت و مقبولیت عمومی خود را از دست داد. تنها شیعیان آن را گرامی می داشتند و در آن شرکت می کردند. وابستگان به دولت به عنوان وظیفه شغلی یا دریافت هدایای این جشن شرکت می کردند و نشاط و استقبال دوره های قبل را نداشتند.

۸-۳-۱. موکب خلیفه در دوره سوم

طبق معمول دوره قبل وزیر با دعوت رسمی خلیفه در روز عید غدیر آماده می شد و سواره با همراهانش به سمت قصر حرکت می کرد. در قصر طبق هماهنگی، با ورود وزیر، خلیفه نیز از روی کرسی خود سوار مرکب می شد و از محل خود در دهلیز خارج می شد و در محل آستانه در که «القوس» نام داشت می ایستاد؛ درحالی که استاذین

محکین و برخی فرماندهان که به دستور وزیر در خدمت خلیفه بودند، اطرافش را گرفته بودند (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶).

سپس لباس‌های اهدایی مخصوص را می‌آوردند. این لباس‌ها بسته به شخصیت و جایگاه افراد و گروه‌ها در سازمان دولت فاطمی متفاوت بود. ابتدا لباس‌های خلیفه و سپس لباس‌های فرماندهان مخصوص (مطوقین) و سپس دیگر فرماندهان و نظامیان عالی‌رتبه مانند ارباب القضب و درجه‌داران نیروی دریایی و سپس طوایف مختلف ارتش تقدیم می‌شد (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۷؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶). برتری گروه‌های گفته شده به این بود که مستقیماً در خدمت خلیفه بودند و تعداد ایشان بیش از پنج هزار سواره و هزار پیاده بود.

سپس طوایف دیگر ارتش با لباس‌های نظامی و پرچم‌ها و دیگر امکانات ملحق می‌شدند و با ترتیبی زیبا و نظم‌ی خوشایند مرتب و به صف می‌شدند. تعداد این طوایف حدود هفت هزار بود (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۷؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶).

در مرحله دوم لباس‌های وزیر، فرزندان و نزدیکان وی و جماعت وابسته به وزیر را که جمعی عظیم و پرهیبت بودند، می‌آوردند. پس از آن لباس‌های صاحب‌الباب و یاران و نایبان و دیگر صاحبان مناصب تقدیم می‌شد (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۷؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۸).

در مرحله بعد لباس‌های سپهسالار لشکر فاطمی و اصحاب و سربازانش که تعداد بسیاری بودند، به همراه لباس‌های والی قاهره و والی شهر مصر تقدیم می‌گردید (المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶).

سپس خلیفه با موکب خود از در قصر خارج می‌شد؛ درحالی که علاوه بر پاسداران ویژه (صبیان رکابه الخاص) تعداد زیادی در مقابل خلیفه به صورت پیاده در حرکت بودند. آنان از باب‌الزهمومه به طرف خرگاه‌هایی که در کنار مشهد حسینی (رأس الحسین) بود می‌رفتند و از کنار مشهد به باب‌الدیلم می‌رسیدند. در این محل قاضی‌القضات و هیئت منصفه منتظر استقبال از موکب خلیفه بودند. به محض رؤیت خلیفه به سمت وی می‌رفتند. قاضی‌القضات پیاده، پای امام سواره را می‌بوسید و هیئت

منصفه در مقابل سراسر خلیفه حلقه می‌زدند؛ سپس همگی مراسم سلام را به جا می‌آوردند (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۸؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶).

۸-۳-۲. مجلس جشن غدیر در دوره سوم

پس از مراسم سلام، همگی در ایوان کبیر (جنوب شرقی قصر کبیر) اجتماع می‌کردند. در و دیوار ایوان کبیر با پوشش پارچه‌ای بسیار گران‌قیمت و مرغوب پوشیده شده و دور تا دور آن با سه ردیف آویز تزئین شده بود که ردیف وسط با دو ردیف بالا و پایین متفاوت بود (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۸؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۶).

پس از آن منبری نه پله‌ای (کرسی الدعوه) مهیا می‌شد تا خطبه بخوانند. قبلاً لباس فاخر و گران‌بهایی از حریر به همراه سی سکه طلا و نوشته‌ای (به صورت دفترچه رسمی مورد تأیید دولت) که توسط دیوان انشا تنظیم و مورد تأیید قرار گرفته بود، به خطیب تقدیم شده بود. پایین منبر قاضی القضاة، (کمی پایین‌تر) هیئت منصفه و فرماندهان و لشکری‌ها و کسانی که گرایش به تشیع داشتند، نشسته بودند. خلیفه از باب‌العید (درب شمالی قصر) وارد ایوان می‌شد و در جایگاه مرتفعی که مخصوص او ساخته شده بود، می‌نشست و مسلط بر همه حاضران بود (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، صص ۱۸۸-۱۸۹؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، صص ۲۵۶-۲۵۷).

خطیب پس از شرح واقعه غدیر، خطبه رسول خدا ۹ در غدیر را که متضمن خلافت و ولایت حضرت علی بن ابی‌طالب ۷ بود، قرائت می‌کرد. او درباره «من کنت مولاه فعلی مولاه» و دیگر کرامات و فضایل امیرالمؤمنین ۷ توضیح می‌داد (ابن طویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۹؛ مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷).

پس از پایان خطبه، قاضی القضاة به نماز می‌ایستاد و به امامت او دو رکعت نماز (که ظاهراً نماز عید بوده است) خوانده می‌شد و سپس مجلس رسماً پایان می‌یافت. با خاتمه یافتن جلسه، وزیر به سمت خلیفه می‌شتافت تا در خدمتش باشد. مردم متفرق می‌شدند، درحالی که شیعیان این عید بزرگ را به هم تبریک می‌گفتند (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۹؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷)؛ زیرا نزد شیعه این عید از عید قربان بزرگ‌تر است (ابن الطویر، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۹؛ المقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۵۷).

نتیجه گیری

گرچه مغز و هسته اصلی هویت یک دولت دینی عقاید و باورهای آن است و سیاست‌های عملی بر پایه باورها شکل می‌گیرد، یک دولت دینی می‌تواند سیاست‌های دینی خود را طوری اجرا کند که توجه ساکنان قلمرو دولت و پیروان ادیان و مذاهب دیگر به باورهای اساسی و زیربنایی دولت برانگیخته شود و تا حد زیادی به مدارا و همراهی سوق دهد. فاطمیان برای غدیر خم و جشن آن اهمیت فوق‌العاده‌ای قائل بودند و حیات مذهبی خود را وابسته به آن می‌دانستند. سیاست دینی ایشان نیز اقتضا می‌کرد به غدیر خم توجه جدی داشته باشند. در واقع رقابت آنان با عباسیان بر شدت توجه فاطمیان به غدیر خم می‌افزود؛ در حالی که بر اساس گزارش مقریزی، اهل سنت این اعتقاد مذهبی را واکنشی سیاسی در مقابله با خود می‌دیدند.

شکوه و عظمت جشنواره غدیر خم همواره در حال افزایش بود؛ البته این به آن معنا نیست که غدیر خم در میان مردم مقبول‌تر و موقعیت خلیفه فاطمی مستحکم‌تر می‌شد، بلکه به این معنا است که میزان مخارج آن و هدایای اعطایی و تشریفات دیگر مانند حضور پرتعداد نظامیان به صورت منظم و منسجم و حواشی دیگر مانند پختن و توزیع عمومی حلواها و غذاهای مخصوص عید و مانند آن رو به افزایش بود.

جشن غدیر خم در عصر فاطمیان مصر را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد. در دوره اول جشن ساده و باشکوه بود و شادی و مشارکت فراگیر داشت. در دوره دوم با شادی و نشاط و همدلی، عموم مردم و گروه‌های فرهنگی جامعه از قبیل قاریان، فقیهان و شاعران همراه بود و موکب خلیفه به صورت کارناوال‌های شادی آفرین و هیجان‌انگیز در خیابان‌های قاهره و مصر راه می‌افتاد.

اما در دوره سوم علیرغم شکوه و جلالت وافر آن، تنها در قصر و میان دولتمردان و اطرافیان خلیفه و گروهی از علاقه‌مندان برگزار می‌شد. ریشه‌های این تحول به‌طور عمده به ضعف سیاسی-اقتصادی دولت و ضعف کفایت خلفای متأخر برمی‌گشت. حضور صوری خلیفه و اقتدار وزیر، حتی در جشن غدیر، کاملاً آشکار بود. در همین دوره پس

از عزل بطائحي به دست الامر، خليفه فاطمي نفسي تازه کرده و از زیر سایه وزير بيرون آمد و به استقلالی نسبی رسید؛ اما اوضاع جامعه طوری تغيير یافته بود که اقبال به دولت فاطمی کم شده بود.

برگزاری مراسم و شعائر شيعی و داشتن سياست و برنامه مشخص در هدايت و توسعه کمی و کیفی آن می تواند در تبیین و تقويت باورهایي که مبنا و پایه این مراسم است، تأثیرگذار باشد. همچنین در انسجام بخشی و ترویج عقاید دولت نیز مؤثر خواهد بود.

کتابنامه

۱. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکریم. (۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.
۲. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م). المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک (تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا). (چاپ اول). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن الطویر، ابومحمد المرتضی عبدالسلام بن الحسن القیسرانی. (۱۴۱۲ق). نزہہ المقلتین فی اخبار الدولتین. (تحقیق و مقدمه: ایمن فؤاد سید). القاهره: دارالنشر فرانتس شتاينر شتوتغارت.
۴. ابن مأمون البطائحي، الامير جمال الدين ابوعلی موسى بن المأمون. (بی تا). نصوص من اخبار مصر (تحقیق و مقدمه: ایمن فؤاد سید). القاهره: المعهد الفرنسي للآثار الشرقيه.
۵. ابن تغری بردی، جمال الدين ابوالمحاسن يوسف بن تغری بردی الاتابکی. (بی تا). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهره. مصر: وزارة الثقافة و الارشاد القومي.
۶. ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (بی تا). اقتضاء الصراط المستقیم مخالفه اصحاب الجحیم (تصحیح: محمد حامد الفقی). ط ۲، (بی جا)، مکتبه السنه المحمديه.
۷. ابن حماد سنهاجی، ابی عبدالله محمد بن حماد. (۱۳۷۸). تاریخ فاطمیان (ترجمه: اخبار ملوک بنی عبید و حجت الله جودکی). تهران: انتشارات امیرکبیر.
۸. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۳۷۳). المعارف. (تحقیق: ثروه عکاشه). قم: منشورات الشریف الرضی.
۹. ابن میسر، تاج الدین محمد بن علی بن یوسف بن جلب راغب. (بی تا). المنتقی من اخبار مصر (انتقاء تقی الدین احمد بن علی مقریزی، حقه ایمن فؤاد سید). القاهره: المعهد العلمی الفرنسي للآثار الشرقيه.
۱۰. الامینی، محمد هادی. (۱۹۹۷م). عید الغدیر فی عهد الفاطمیین. تهران: مؤسسه الآفاق.
۱۱. الذهبی، شمس الدین ابی عبدالله محمد بن احمد بن عثمان. (۱۴۰۷ق). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام (تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری). بیروت: دارالکتب العربیه.

۱۲. القاضي، النعمان. (۱۹۸۵م). المهمة في آداب اتباع الائمة (المصحح مصطفى غالب). بيروت: دار و مكتبة الهلال.
۱۳. القاضي، النعمان. (بی تا). المهمة في آداب اتباع الائمة (المصحح: محمد كامل حسين). (بی جا): دارالفکر العربی.
۱۴. القلقشندی، ابو العباس احمد بن علی. (۱۹۹۴م). صیح الأعشى في صناعة الإنشاء. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۵. المسبحی، محمد بن عبیدالله. (۱۹۸۰م). اخبار مصر في سنتين (تحقیق: ویلم میلورد). القاهره: الهيئه العامه.
۱۶. المقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد بن علی بن عبدالقادر العیسی. (۱۴۱۸ق). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۱۷. المقریزی، ابوالعباس تقی الدین احمد بن علی. (۱۴۲۲ق). انعاظ الحنفا باخبار الائمة الفاطمیین الخلفا (تحقیق: محمد عبدالقادر احمد العطا). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۸. بدوی، جمال. (۲۰۰۸م). الفاطمیه دولة التفاریح و التبارع. مصر: دارالشرق.
۱۹. چلونگر، محمد علی. (۱۳۷۹). زمینه‌های پیدایش خلافت فاطمیان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۰. سلطان، عبدالمنعم عبدالحمید. (۲۰۰۹م). الحیاه الاجتماعیه فی العصر الفاطمی. الاسکندریه: مرکز اسکندریه للکتاب.
۲۱. ماجد، عبدالمنعم. (۱۹۸۵م). نظم الفاطمیین و رسومهم فی مصر. القاهره: مکتبه الانجلو مصریه.
۲۲. ماجد، عبدالمنعم. (۱۹۹۴م). ظهور الخلافة الفاطمیه و سقوطها فی مصر. القاهره: دارالفکر العربی.
۲۳. مسکویه الرازی، ابوعلی. (۱۳۷۹). تجارب الأمم (تحقیق: ابوالقاسم امامی، چاپ دوم). تهران: انتشارات سروش.

References

1. Amini, M. H. (1997). *Eid al-Ghadir fi Ahd al-Fatimieen*. Tehran: Al-Afaq Institute. [In Persian]
2. Badvi, J. (2008). *Al-Fatimiyya Dolat al-Tafarikh wa al-Tabar'a*. Egypt: Dar al-Sharq. [In Arabic]
3. Chelungar, M. A. (2000). *The grounds for the emergence of the Fatimid caliphate*. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [In Persian]
4. Ibn al-Jawzi, A. (1992). *Al-Muntazim fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (1st ed.). Beirut: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Arabic]
5. Ibn al-Tawwir, A. (1992). *Nizha al-Muqallatin fi Akhbar al-Dawlatin*. (Research and Introduction of Imman Fouad Seyed). Cairo: Dar al-Nashr Ferants Shtaner Shotoghart. [In Arabic]
6. Ibn Athir, I. (1965). *Al-Kamil Fi Al-Tarikh*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
7. Ibn Hamad Sanhaji, A. (1999). *History of the Fatimids* (translation of the news of the kings of Bani Obayd and Hojjatullah Judaki). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
8. Ibn Moyasar, T. (n.d.). *Al-Muntaghi Min Akhbar Misr* Cairo: al-Ma'ahad al-Ilmi al-Fransi le al-Athar al-Sharqiyah. [In Arabic]
9. Ibn Mu'ammun al-Bata'ih, A. (n.d.). *Nosus min Akhbar Mesr* (research and introduction by Ayman Fouad Seyed). Cairo: Al-Ma'ahad al-Fransi le al-Athar Al-Sharqiya. [In Arabic]
10. Ibn Qutaybah, A. (1994). *al-Ma'arif* (S. Akasheh, Ed.). Qom: Al-Sharif Al-Razi Publications. [In Persian]
11. Ibn Taghri Bardi, J. (n.d.). *Al-Nojourn al-Zaherat fi Moluk Mesr va al-Qaherat*. Egypt: Wizarat al-Thaqafat va al-Irshad al-Qomi. [In Arabic]
12. Ibn Taymiyyah, A. (n.d.). *Iqtiza' Al-Surat al-Mustaqim Mokhalefah Ashab al-Jahim*. (M. H. al-Faghi, Ed.). Maktabah Al-Sunnah Al-Muhammadiyah. [In Arabic]
13. Majed, A. (1985). *Nazm al-Fatemieen va Rosumohom fi Misr*. Cairo: Maktabah al-Angelo Misriyah. [In Arabic]
14. Majed, A. (1994). *Zohour al-Khilafah al-Fatemiyyah va Soquteha fi Misr*. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]

15. Mesbahi, M. (1980). *Akhbar Misr fi Sonatain*. (Willem Millard). Cairo: Al-Hay'at Al-Amah. [In Arabic]
16. Muqrizi, A. (1998). *al-Mawa'ez va al-Itebar be Zikr al-Khotat va al-Athar*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah. [In Arabic]
17. Muqrizi, A. (2002). *Al-It'az al-Honafa be Akhbar al-A'emah al-Fatemieen al-Kholafa*. (A. Ahmad Al-Atta, Ed.). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah. [In Arabic]
18. Muskawiyah al-Razi, A. (2000). *Tajarob al-Omam* (A. Emami, Ed., 2nd ed.). Tehran: Soroush. [In Persian]
19. Qalqshandi, A. (1994). *Sobh al-A'ashi fi Sana'at al-Insha'*. Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiyah. [In Arabic]
20. Qazi, al-Na'aman. (1985). *al-Himat fi Adab Atba' al-A'emat* (M. Ghalib, Ed.). Beirut: Dar va Maktabah Al-Hilal. [In Arabic]
21. Qazi, al-Na'aman. (n.d.). *al-Himat fi Adab Atba' al-A'emat* (M. H. Kamel, Ed.). Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]
22. Sultan, A. (2009). *al-Hayah al-Ijtima'iyah fi al-Asr al-Fatemi*, al-Eskandariyah: Markaz Eskandariah le al-Kitab. [In Arabic]
23. Zahabi, S. (1987). *Tarikh al-Islam va Vafiat al-Mashahir va al-A'alam* (O. A. S. Tadmari). Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabiya. [In Arabic]